

ДИСКУСІЇ

Василь Пуцко

«Богородиця Десятинна» — міф чи історична реалія?

1982 року в німецькому Ерлангені надруковано мою статтю, де чи не вперше було порушене питання про витоки давньоруської іконографії Покрови, первісно щільно пов'язаної з царгородським образом Богородиці та вшануванням її реліквії¹. Важко було тоді передбачити, яка доля чекає на цю публікацію, вміщену у досить раритетному збірнику. Тогочасні вітчизняні видання подібну тематику старанно обходили, бо вона здавалася надто релігійною. Спроба опублікувати один з найкращих бронзових хрестів-енколпіонів саме з цим образом Богородиці в журналі «*Советская археология*» виявилася невдалою, адже «чорна рецензентка» вирішила, що не варто висвітлювати долю влахернського культу в давньоруській церковній традиції у зв'язку з певним витвором металопластики. Тож наступна стаття могла з'явитися також у закордонному друку². Тому варто тут подати короткий виклад змісту бодай першої з цих публікацій, аби означити авторську позицію стосовно дискусії.

Російська та українська іконографія Покрови доти знала переважно класичну схему багатофігурної композиції явління Богородиці у Влахернському храмі Константинополя, репрезентовану переважно в новгородському та суздальському малярстві від XIV ст. Існує ще східно-галицька ікона, датування котрої є дуже непевним, попри те, що дошка начебто видається дуже ранньою. Врешті поки йдеться про інше. Найдавніше зображення Покрови (із супроводжуючим написом) на суздальських соборних дверях 1230-х рр. зовсім інше: Богородиця Агіосорітіса в супроводі ангелів, які вказують на простертий вгорі її мафорій. Дуже суттєво, що цей сюжет входить до низки інших, що віддзеркалюють царгородські реалії³.

Неможливо було не звернути увагу на подібне ж зображення Богородиці Агіосорітіси на фасаді церкви на мініатюрі *Радзивілівського кодексу* кінця

---

1 Пуцко В. Г. «Богородиця Десятинная» и ранняя иконография Покрова. *Festschrift für Fairy von Lilienfeld*. Erlangen, 1982. S. 355–373.

2 Пуцко В. Киевский крест-энколпион с Княжей горы. *Slavia Antiqua*. Т. XXXI. Poznań, 1988. С. 209–225.

3 Grabar A. Une source d'inspiration de l'iconographie byzantine tardive: les ceremonies du culte de la Vierge. *Cahiers archeologiques*. Vol. XXVI. Paris, 1976. P. 152–162.

Рис. 1. Мініатюра Радзивилівського літопису із зображенням ікони Богородиці Агіосорігісі на стіні церкви. Кінець XV ст.

XV ст., ілюстрації котрого значною мірою виконанні за давнім взірцем⁴. Невідомо, чи зображення слід сприймати як півфігурне, чи його нижню частину затинає пелена (рис. 1). Ця мініатюра зображає клятву «християнської Русі» 945 р. в київській церкві пророка Іллі. Однак за сталим візантійським звичаєм на фасаді церков зображують тих, кому саме вони присв'ячені⁵; руські художники дотримувалися традиції, доказом чого є, зокрема, ікони із зображенням Соловецького монастиря з його церквами, посвята яких означена саме в такий спосіб⁶. Отже, будь-яка випадковість тут має бути цілковито виключена.

4 Радзивилівская летопись: В 2 т. М., 1994. Т. 1: Факсимильное воспроизведение рукописи. Т. 2: Текст, исследование, описание миниатюр.

5 Grabar A. Les représentations d'icônes sur les murs des églises et les miniatures Byzantines. *Зборник за ликовне уметности*. Кн. 15. Нови Сад, 1979. Р. 21–290.

6 Див.: Мильчик М. И. Архитектурный ансамбль Соловецкого монастыря в памятниках древнерусской живописи. *Архитектурно-художественные памятники Соловецких островов*. М.,

Дослідників здавна цікавила посвята Десятинної церкви, котру мирополит Іларіон означив лише як «*святаа церкви святыя Богородица Марія*». На відміну від Печерської та Пирогошої церков, Десятинну не називають Успенською, але її престольне свято припадає саме на 15 серпня, коли святкується й Успіння Богородиці. В цьому немає жодної суперечності, бо якраз на цей день усталено вшанування ікони Влахернської Богородиці⁷. Каргопільська ікона «Покладання ризи Богородиці у Влахерні», середини XVI ст., але архаїзуючої іконографії (рис. 2.2), репрезентує саме те зображення, котре було помічене в мініатюрі на фасаді київської церкви⁸. Належить також навести більш ранні іконографічні аналогії, так чи інакше пов'язані своїм походженням з Києвом. Це — малюнок *Ізборника* Святослава 1073 р. (рис. 2.3), Ікона Богородиці Боголюбської (рис. 2.1), а також відомий в кількох варіантах та ще більшої кількості примірників бронзовий хрест-енколпійон (рис. 2.4). Стосовно ікони Богородиці Боголюбської існує переказ, начебто вона близько 1158 р. відтворила видіння князя Андрія Боголюбського. Важко з'ясувати, звідки на той час у Володимиро-Суздальській землі міг з'явитися царгородський маляр, котрий до того ж володів технікою виконання XI–XIII ст.⁹ Неможливо цілком виключати, що цю ікону було вивезено разом з візантійською іконою Вишгородської-Володимирської Богородиці. Це не могла бути ікона Богородиці Пирогошої, бо вона лишалася в Києві й саме перед нею 1185 р. молився князь Ігор. Покровський культ Богородиці Боголюбської загальновідомий¹⁰. Цілком логічно було припустити, що він став продовженням київського, пов'язаного з Десятинною церквою, котрий безпосередньо мав сягати влахернського. Такою була гіпотетична побудова моєї статті. Годі було сподіватися на знахідки більш документованих речей на майже порожньому місці, де здавна височила Десятинна церква.

З розумінням справи цю гіпотезу було сприйнято у фаховій літературі й відповідно враховано, хоча питань дійсно більше, ніж відповідей¹¹. Але як подолати це становище вкрай обмеженого кола пам'яток сакрального мистецтва доби по-

1980; Борисова Т. С. Икона с панорамным изображением Соловецкого монастыря XVII века. *Русская художественная культура XVII века*. М., 1991.

7 Докладніше див.: Пуцко В. Г. «Богородица Десятинная». С. 360–362.

8 Пуцко В. Г. Каргопольская икона Богоматери (О генезисе иконографии Покрова). *Чтения по исследованию и реставрации памятников художественной культуры Северной Руси, посвященные памяти художника-реставратора Н. В. Перцева*. 1902–1981. Архангельск, 1992. С. 77–88.

9 Романова М. В. Уникальное произведение живописи домонгольской Руси. *Русское искусство XI–XIII веков: Сборник статей*. М., 1986. С. 72.

10 Воронин Н. Н. Из истории русско-византийской церковной борьбы XII в. *Византийский вестник*. Т. XXVI. М., 1965. С. 208–218.

11 Стерлигова И. А. Боголюбская икона Богоматери в XII–XIII вв. *Древнерусское искусство: Византизм, Русь, Западная Европа. Искусство и культура*. СПб., 2002. С. 187, 201, 203; Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. *Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв.* СПб., 2003. С. 98; Этингоф О. Е. *Византийские иконы VI — первой половины XIII века в России*. М., 2005. С. 39, 62–66, 262.

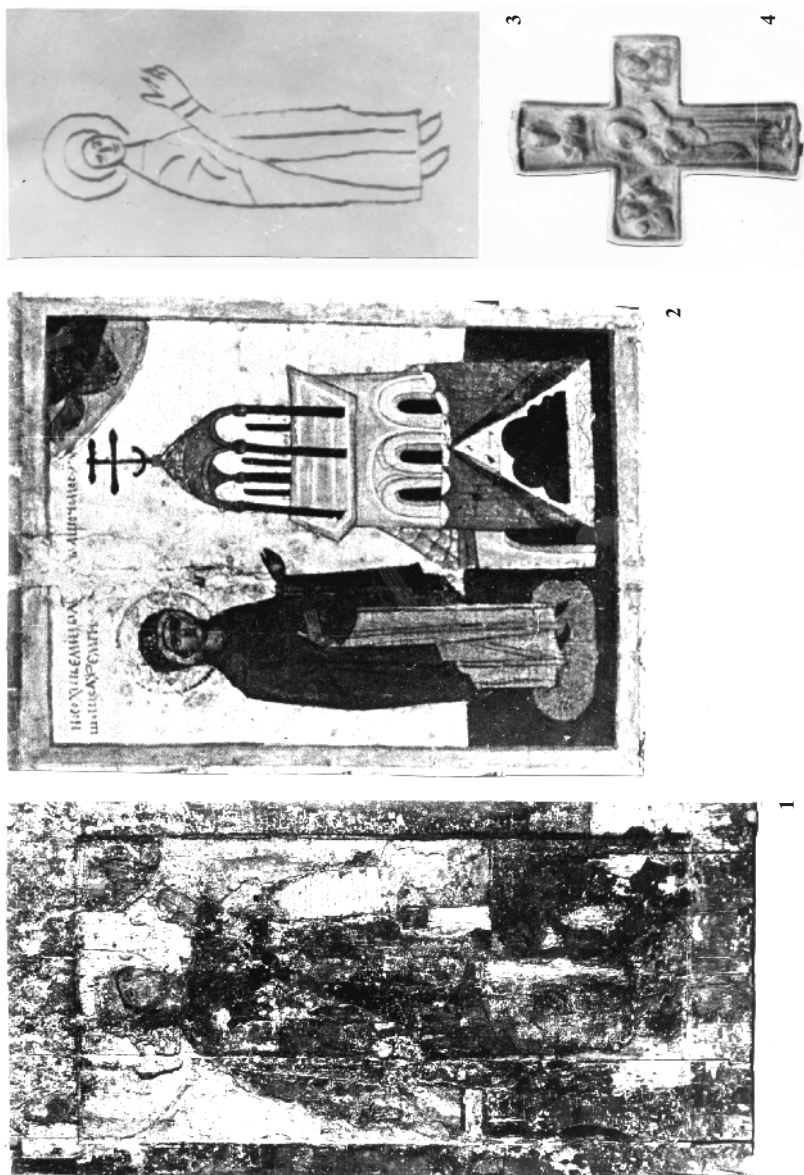

Рис. 2. Ікона Богородиці Боголюбської. XII ст. (1); Центральна композиція каргопольської ікони із зображенням Богородиці поруч з ковчегом, що містить її одяг. Середина XVI ст. (2); Богоматеріа Агіосорітіса. Рисунок на аркуші *Ізборника Святослава*. 1073 р. (3); Ступка кійвського бронзового хреста-енколпіона із зображенням Богородиці Агіосорітіси. Початок XIII ст. (4).

чатку офіційної християнізації Русі¹²? Воно дається взнаки при вивченні майже всіх легендарних ікон давнього Києва¹³. Залишається хіба що не враховувати їх колишнє існування взагалі, і в такому разі можна цілковито уникнути будь-яких помилок. Одначе прагнення висвітлити початкові сторінки історії давньоруської культури таке рішення перетворює на неприпустиме.

На прохання В. Александровича було послано ксерокопію згаданої моєї публікації 1982 р., і після довгої мовчанки з'явилася друком його довга стаття, де все сказане мною про ікону Богородиці Десятинної виявилось «переадресованим» до ікони Богородиці Пирогощої¹⁴. «Незручні» для В. Александровича факти тихо усунуто. Так, малюнок в *Ізборнику Святослава* 1073 р. оголошено пізнім і до того ж підкреслено, що він не пов'язаний з текстом (с. 54). Насправді ж виконаний тим самим чорнилом, яким переписано текст, до якого, дійсно, цей малюнок не є ілюстрацією, бо належить до типу маргінальних. Проте його існування таки є доказом наявності відповідного іконографічного образу Богородиці у Києві другої половини XI ст. Себто ототожнювати з іконою Богородиці Пирогощої ніяк не випадає. В. Александрович, всупереч твердженням реставраторів про властиві іконі Богородиці Боголюбської ознаки царгородського малярства XI–XII ст., вважає моє припущення про можливо київське походження згаданої пам'ятки не доведеним (с. 56). Одначе сам не в змозі більш переконливо довести протилежне, і тому вдається до звичайної «словесності»: стаття фактично переповідає мало не все, що відомо в літературі про образ Богородиці Заступниці та про розвиток свята Покрови Богородиці. Зрештою автор вимушений визнати: *«Жодних прямих доказів цього у нашому розпорядженні немає, проте існує цілий ряд фактів, котрі непрямо підтверджують можливість позитивної відповіді на таке питання»* (с. 58). Дуже дивно, але залучаючи численні і малосуттєві для теми факти, автор уникає питання історіографії самої ікони Богородиці Пирогощої. Це зрозуміло: автори існуючих праць дотримуються зовсім іншої думки¹⁵. Стаття В. Александровича не додавала до дискусії жодного переконливого аргументу. Тож не вважаю свої твердження спростованими.

Минуло більше десятиліття, і В. Александрович, вважаючи свою тезу щодо іконографічної тотожності образу Богородиці Агіосорітіси та київської загадкової ікони Богородиці Пирогощої цілком доведеною, вже вдався до ризикованої спроби переконати християнський світ в тому, ніби ікони Богородиці Десятинної

12 Див.: Пуцко В. Г. Восточнославянские церковные древности *Проблемы славяноведения*. Вып. 3. Брянск, 2001. С. 11–18; Його ж. Византия и искусство Древней Руск (XI–XIII вв.) *Проблемы славяноведения*. Вып. 6. Брянск, 2004. С. 5–18.

13 Пуцко В. Г. Произведения искусства — реликвии древнего Киева. *Russia Mediaevalis*. Т. VI. 1. München, 1987. С. 134–156.

14 Александрович В. Старокиївський культ Богородиці-Заступниці і становлення іконографії Покрову Богородиці. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Т. III. К., 1994. С. 47–67.

15 Див.: Пуцко В. Ікона Богородиці Пирогощої: з історії вивчення. *Історія релігій в Україні: Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції* (Львів, 20–22 травня 2003 року). Кн. II. Львів, 2003. С. 582–586. До того ще слід долучити: Этинггоф О. Е. *Византийские иконы VI — первой половины XIII века в России*. С. 136–139.

насправді ніколи не існувало¹⁶. Передбачаю радість з цього приводу ініціаторів майбутньої відбудови найдавнішої кам'яної церкви Русі: не треба витратитися на храмовий (престольний) образ. Разом з тим огортає правдивий смуток, адже неможливо уявити церкву без храмової ікони, принаймні від часів перемоги над іконоборством у Візантії. Це дозволяють стверджувати відомі грецькі церковні інвентарі в складі монастирських типиків (типіконів)¹⁷. Чи можливо в самій назві «Богородиця Десятинна» вбачати лише церковну споруду, без конкретного іконописного образу? В. Александрович закидає мені, що я «не звернувся до основоположної студії першовідкривача теми — архієпископа Сергія» (с. 162). Та давня стаття мала конкретне завдання: дослідити певні зображення Богородиці безперечно київського походження, і «підметати» все, що поруч, не було жодної потреби. Стаття В. Александровича написана у неприпустимому тоні: видається, що лише він, чи не єдиний на світі, знає, до якого джерела слід звертатися, кого варто цитувати, а до кого належить ставитися критично. Ці тенденції, приправлені політичним підтекстом, з черговими закидами на рахунок «*віднесення великоросійських патріотичних настроїв*», практично виключають спокійну наукову полеміку. Зводити до цього весь пафос статті, упереджено коментувати мало не кожну фразу попередника, — нечесний і програшний прийом. Що стосується ставлення до попередників, то, гадаю, вони здебільшого гідні великої пошани, бо в часи, коли було відомо небагато зразків давнього сакрального мистецтва, вміли побачити значно краще особливості віддаленої доби.

В одному випадку аналіз ілюстрації *Радзивилівського літопису*, мініатюри якого великою мірою зобов'язані раннім джерелам, виявляється недоцільним (с. 163), в іншому — наголошується імовірність наявності в Десятинній церкві реліквії Богородиці, з посиланням на джерело початку XV ст. (с. 164–165), начебто й не сталося катастрофи 1240 р. Виявляється, що не варто довіряти М. Хрущову, а разом з тим й наведеному ним чуду, бо там не сказано конкретно про ікону Богородиці, і, отже, вираз «*стѡе мѣре бжѣя Десятинное Богородици*» треба відносити лише до церкви (с. 165). Мені невідомі випадки, коли б певні чуда Богородиці в джерелах пов'язувалися з церковними спорудами, а не її іконами. Може, тут виняток?

Нехай наведені у моїй статті аргументи викликають сумнів (проте не у всіх), але ж версія В. Александровича про родовід Покрови від загадкової ікони Богородиці Пирогощої виявляється зовсім безпідставною, без жодного реального аргумента на її користь. І як такий прискіпливий критик цього міг не помітити у власній літературній конструкції? Мабуть за багатослів'ям, котрим так захоплюється.

16 Александрович В. «Богородиця Десятинна» — позірна старокиївська реліквія. *Ruthenica*. Т. IV. К., 2005. С. 161–168.

17 Приклади див.: *Титик Григория Пакуриана*. Введение, перевод и комментарий В. А. Арутюнов-Фиданян. Ереван, 1978; Мильковик-Пепек П. Велјуса. *Манастир Св. Богородица Милостива во селото Велјуса крај Стумица*, Скопје, 1981.

У своїй новій статті, викликаній необхідністю боротьби проти шкідливої для всієї української культури «вигаданої» мною ікони Богородиці Десятинної, аргументи В. Александровича ще слабші. То він сповіщає про нову статтю на користь вже призабутої версії про херсонських майстрів Десятинної церкви (а літопис твердить, що князь *«приведе мастеры от Грек»*). То піддає сумніву правомірність висновку (який цілком поділяю також і я) щодо царгородської системи стінопису Десятинної церкви та інших давніх київських храмів російського вченого Д. В. Айналова. Зате наприкінці статті, де викладаються власні п. Александровича міркування про культ богородичної ікони в Києві, одне припущення наскокує на інше. Виявляється, що цей культ *«концентрувався на літописній іконі Богородиці Заступниці Пирогощи, яка крім того, стоїть і біля вловлюваних нині початків української богородичної іконографії»* (с. 167). Яким же чином автор цитованої статті здійснює таке надзвичайне «вловлювання»?

Початки богородичної іконографії насправді візантійські, до того пов'язані із вшануванням одягу Богородиці, і саме вони були перенесені як на київський, так і пізніше на володимиро-суздальський ґрунт. Це мало бути зображення Богородиці Агіосорітіси, пізніше доповнене фігурами ангелів. У північноруських творах цей первісний іконографічний варіативний вигляд Покрови простежується аж до XVI ст.¹⁸ З середини XV ст. відбувається «оживлення» візантійської іконописної традиції в московському малярстві, наслідком чого стає композиція Богородиці Боголюбської з численними зображеннями святих, можновладців, а також звичайних людей в молитовних позах¹⁹. Очевидно, що до цього ж явища має безпосереднє відношення композиція храмової ікони з церкви в Рихвалді з другої половини XV ст.²⁰ Щоправда, тут наявна розвинена схема, навіть більш ускладнена, ніж відомої ікони з с. Річиця на Волині, близько 1500 р., де ще досить архаїзмів і давніх побутових реалій. Велику хронологічну прогалину між раннім київським та наявними пізнішими українськими зображеннями Покрови, на превеликий жаль, заповнюють на сьогодні нечисленні твори²¹. Галицька ікона у Києві стосовно іконографічного образу Богородиці, звичайно, може наслідувати як уславлене апсидальне зображення Влахернського храму, так і його мозаїчне відтворення у Великій церкві Києво-Печерського монастиря; так само, як і відома ярославська ікона Богородиці Великої Панагії, близько 1220 р. Однак збережений твір неможливо датувати раніше, ніж XIV ст., адже його схема містить

18 Пуцко В. Найдавніші ікони Покрови. *Родовід*. Ч. 8. 1994. С. 30–33.

19 Грабар А. Н. Заметка о методе оживления традиций иконописи в русской живописи XV–XVI веков. *ТОДРЛ*. Т. XXXVI, 1981. С. 289–291. Рис. 1; Маханько М. А. «Богоматерь Боголюбская»: Об использовании древних иконографических изводов в иконописи XVI века. *Искусствознание*. 1998. № 20. С. 240–261; Пуцко В. Г. Покров Богоматери: от реликвии к видению (по материалам сакрального искусства на Руси). *Древняя Русь*. 2005. № 3/21/. С. 83–84.

20 Александрович В. Храмова ікона Покрови Богородиці з церкви у Рихвалді (Овчарах) *Церковний календар*. 2002 рік. Сянік, 2002. С. 121–132.

21 Див.: Косів Р. Іконографія Богородиці в західноукраїнських іконах Покрови XIV–XVII ст.: традиції та впливи. *Волинська ікона: дослідження на реставрація*. Науковий збірник. Вип. 10. Луцьк, 2003. С. 41–49.

скорочену версію вже розвиненої композиції²². Це є певна модифікація іконографічного мотиву, котрий стає відомим у візантійському малярстві лише від кінця XIII ст.²³ Раніше нічого подібного в сакральній іконографії невідомо. Поруч з цим неможливо поставити зображення, котре вважаємо раннім образом Покрови, ще тематично не пов'язаним з мотивом влахернського видіння.

Мабуть, дещо передчасно робити кінцеві висновки, але поки доводиться з сумом констатувати, що власне київська традиція вшанування образу Богородиці Агіосорігісі після XIII ст., схоже, вмирає, як про те свідчать українські пам'ятки. Надалі цей образ продовжує існувати тільки в творах, створених північніше і явно зобов'язаних тамтешнім оригіналом²⁴. Не виключено, що деякі з них могли мати київське походження. Це припущення не дозволяє категорично протиставляти північно-руські твори (особливо ювелірні та кам'яного різблення XIV–XV ст.) київським домонгольського періоду, насамперед в площині іконографії. І до обґрунтування цього висновку немає жодної потреби вдаватися до проявів «великоросійських патріотичних настроїв».

Подальший розвиток іконографії Покрови Богородиці в межах Речі Посполитої відбувається на землях України та Білорусі зовсім в іншому напрямку²⁵. Це вже є надбанням зовсім нової доби, лише генетично пов'язаної зі спадщиною Київської Русі.

Повертаючись до початків, треба визнати, що немає жодних поважних причин відмовлятися від визнання факту реального існування ікони Богородиці Десятинної, міцно пов'язаної з влахернським культом та святом 15 серпня. Можна скільки завгодно піддавати сумніву конкретні історичні факти, але заступити їх неспроможна вправна словесна еквілібристика. Який саме з альтернативних висновків залишиться в історії як найбільш вірогідний, — про те скажуть час і нова генерація неупереджених дослідників.

Калужский областной художественный музей

22 Порівн: Александрович В. Иконография древнейшей украинской иконы Покрова Богоматери *Vyzantinoslavica*. Т. LIX. Prague, 1998. С. 125–135. Відомо, що основою сюжету композиції стали видіння Андрія Юродивого, а також певний обряд, виконуваний на всеношній службі, в ніч перед суботою у Влахернському храмі, і саме останнє відбито в ранніх зображеннях (ангели підіймають покров). Зображення Андрія відоме лише з XIV ст. Пропоноване в згаданій статті тлумачення фігур святиителя і діякона як свхаристичний мотив (с. 133–134) безпідставне — в такому вигляді він незнаний, і келих мав би бути в руках святиителя.

23 Джурич В. И. Портреты: в изображениях рождественских стихир. *Византия, южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа: Искусство и культура*. М., 1973. С. 244–255.

24 Пуцко В. Киевский крест-энколпион с Княжей горы. С. 222–223. Рис. 5–8.

25 Див.: Gebarowicz M. *Mater Misericordiae — Pokrow — Pokrowa w sztuce i legendzie Srodkowo-Wschodniej Europy*. Wroslaw, 1986; Пуцко В. Г. Украинские и белорусские иконы Покрова XVII–XVIII вв.: истоки иконографической схемы. *Белорусский сборник: Статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии*. Вып. 2. СПб., 2002. С. 34–55.